

Macht en subjectvorming voorbij Foucault

Leeronderzoek wijsbegeerte

Ludo Gorzeman

15 oktober 2018

Studentnummer: 9803521
Faculteit: Geesteswetenschappen
Departement: Filosofie en Religiewetenschap
Afdeling: Wijsbegeerte
Hoofdbegeleider: dr. Joel Anderson
Tweede beoordelaar: dr. Johan de Jong

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
2	Foucault en Deleuze	3
2.1	Macht, potestas en potentia	4
2.2	Verdediging van de Foucauldiaanse focus op subjectvorming	5
2.3	Problemativering van panopticisme	6
3	Het subject	7
3.1	Het Foucauldiaans subject	7
3.2	Post-Foucault, een excursie naar Zijn en Tijd	9
3.3	Van Dasein tot subject?	10
3.4	Voorbij Heidegger: van werpen naar territoria	13
4	Subjectvorming: reproductie	14
4.1	Dood en tijd	15
4.2	Nieuw terrein	17
5	Subjectvorming: productie	18
6	Tien theses over macht en subject	20
7	Algoritmische subjecten	21
7.1	Algoritmische bestuurlijkheid	21
7.2	Subjectvorming in de algoritmische bestuurlijkheid	23
8	Conclusie	24

1 Inleiding

Met de opkomst van grootschalige digitale surveillance en aansturing zijn digitale technieken verheven tot de nexus van onze sociale cohesie en politieke besluitvorming. Sprekend voor de verschoven machtsverhoudingen die deze opkomst teweeg heeft gebracht is het beeld van vertegenwoordigers van Google, Apple, Facebook en Amazon die tijdens de G7 bijeenkomst in 2017 aanschoven bij vertegenwoordigers van de zeven meest economisch geavanceerde naties ter wereld. Met de opkomst van deze nieuwe technieken, en daarmee ook nieuwe machtstechnieken, zijn de instrumenten voor machtsanalyse ook aan verandering onderhevig. Met name binnen de surveillance theorie is in dat kader een verschuiving van paradigma te bemerken. Waar voorheen het Foucauldiaanse panopticisme als centraal paradigma gold, laten veel recente publicaties zich eerder informeren door de controlemaatschappij van Deleuze. Hiermee is ook een verschuiving in focus gaande van subjectvorming naar toegangscontrole als primair te analyseren machtsmechanisme.

In dit essay ga ik in op de hedendaagse discussie rondom Foucauldiaanse versus Deleuzeaanse machtsanalyse. Daarbij verdedig ik de Foucauldiaanse focus op subjectvorming als geprivilegieerd machtsmechanisme, maar erken ik dat Foucault's analyse van subjectvorming als zodanig onhoudbaar is. De hoofdvraag van dit essay is hoe een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming een toevoeging kan bieden aan de discussie rondom macht in het huidig maatschappelijk landschap van grootschalige digitale surveillance en aansturing. Om tot een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming te komen bevraag ik eerst wat Foucault precies bedoelt met subject. Vervolgens werk ik, geïnformeerd door Heidegger's analyse van Dasein, uit hoe een subject tot zijn of haar handelingskader komt. Aan de hand van het Deleuzeaanse concept van territorium kom ik vervolgens tot een conceptie van hoe het handelingskader van subjecten geproduceerd en gereproduceerd kan worden. Dit resulteert uiteindelijk in tien theses ten aanzien van een post-Foucauldiaans machtsbegrip en de daarbij behorende subjectvorming.

Dit essay eindigt met een bespreking van de machtsanalyse van Rouvroy, een van de felste tegenstanders van de focus op subjectvorming, aan de hand van de geformuleerde theses. In deze bespreking wordt duidelijk dat de analyse van Rouvroy, ondanks haar stellige afwijzing van subjectvorming, eigenlijk grotendeels compatibel is met de post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming. Ik concludeer tenslotte dat een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming de focus op subjectvorming binnen machtsanalyse kan restaureren en daarmee ook in analyses van de hedendaagse samenleving uitleg kan geven aan het *en masse* vrijwillig vertonen van gewenst gedrag door subjecten.

2 Foucault en Deleuze

Alvorens in te gaan op de discussie rondom Foucauldiaanse versus Deleuzeaanse machtsanalyse wil ik in de eerste subparagraaf eerst een aantal woorden wijden aan de term macht en de verhullingen die de Nederlandse taal daarin met zich meebrengt. Vervolgens arti-

culeer ik het verschil in focus tussen de analyses van Foucault en Deleuze. In de tweede subparagraaf verdedig ik de positie van Foucault, namelijk het belang van een focus op subjectvorming in machtsanalyse. In de derde subparagraaf problematiseer ik vervolgens de invulling die Foucault aan subjectvorming geeft en articuleer ik de noodzaak van een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming.

2.1 Macht, potestas en potentia

Het Nederlandse woord macht verhult de belangrijke distinctie die door zowel Foucault als Deleuze wordt gemaakt tussen *puissance* en *pouvoir*. *Puissance* wordt door Deleuze onder andere gedefinieerd als “een capaciteit tot effectueren” (Deleuze & Guattari, 2013b, p. xvi) en laat zich vertalen als potentia. *Pouvoir*, de politieke macht, laat zich vertalen als potestas. Foucault’s analyse van macht richt zich naar eigen zeggen specifiek op potestas (*pouvoir*) (Morris, 2002, p. xvii). In dit essay gebruik ik het woord macht dan ook in de zin van potestas.

Foucault schrijft dat macht “opereert op het veld van mogelijkheden waar het gedrag van actieve subjecten zich kan inschrijven.” (Foucault, 2000, p.341) Ik interpreteer dit als een conceptie van macht als complex netwerk van relaties tussen mogelijk handelen, een netwerk van potentia. Macht kan in deze conceptie expliciet niet gereduceerd worden tot het uitoefenen van dwang (de actualisatie van potentia), noch beschreven worden als een attribuut dat aan een bepaalde actor kan worden toegedicht, maar beschrijft relaties tussen handelingsmogelijkheden van actoren die samen genomen in de juiste constellatie tot specifiek gedrag leiden. Potestas is in deze analyse onlosmakelijk verbonden met potentia; potestas wordt uitgeoefend door de potentia van iedere actor tegen elkaar uit te spelen, dat wil zeggen potestas opereert als een netwerk van potentia.

Foucault merkt verder op over zijn eigen werk dat het doel “niet was om het fenomeen macht te analyseren [...], maar om een geschiedenis te maken van de verschillende manieren waarop, in onze cultuur, menselijke wezens tot subjecten zijn gemaakt.” (Foucault, 2000, p.327) Ik interpreteer deze uitspraak als de erkenning dat Foucauldiaanse onderzoek naar macht zich primair richt op de wijze waarop potentia door middel van machtsinternalisatie gekanaliseerd kan worden, dat wil zeggen hoe specifieke subjecten ontstaan die ‘vrijwillig’ binnen een specifiek kader aan handelingsmogelijkheden opereren. Het is op dit punt, het centraal stellen van subjectvorming in de analyse van macht, dat Deleuze afwijkt van Foucault.

Deleuze stelt in een interview: “[p]otestas is altijd een obstakel in de effectuatie van potentia.” (Deleuze *et al.*, 2004) Een concretisering van deze uitspraak is te vinden in Deleuze’s analyse van de controlemaatschappij. Deleuze schrijft in reactie op Foucault’s machtsanalyse: “in de controlemaatschappij daarentegen is wat van belang is [...] een code: de code is een wachtwoord [...], dat toegang of belemmering markeert” (Deleuze, 1992, p. 5). Ik interpreteer dit als een conceptie van macht als de inkadering van potentia door middel van het opwerpen van obstakels in de vorm van toegangscontrole.

Het verschil tussen Foucault en Deleuze in hun machtsanalyse is dan ook een verschil in focus op welke manieren potentia wordt ingekaderd. Bij Foucault ligt de nadruk op een inkadering van potentia door middel van subjectvorming, waarbij machtsrelaties geïnternaliseerd worden. Bij Deleuze verschuift de nadruk naar een inkadering van potentia door middel van toegangscontrole, waarbij het subject vrij wordt gelaten om binnen de toegestane ruimte naar believen te handelen.

2.2 Verdediging van de Foucauldianse focus op subjectvorming

Alvorens in te gaan op de kritiek die Deleuze in zijn analyse van de controlemaatschappij (Deleuze, 1992) uit op Foucault, wil ik benadrukken dat ik deze kritiek expliciet niet interpreteer als een kritiek op de juistheid dat subjectvorming een uitoefening van potestas is. Ik interpreteer de kritiek als gericht op de centrale positie die subjectvorming bij Foucault inneemt in diens analyse van macht.

Een van de sterkste argumenten in de kritiek, een die krachtig resoneert in het huidige maatschappelijk landschap van grootschalige digitale surveillance en aansturing, wordt verwoord door Galič: “het zijn niet langer daadwerkelijke personen en hun lichamen die er toe doen of die onderworpen ¹ en gedisciplineerd moeten worden, het gaat om de representaties van de individuën.” (Galič *et al.*, 2017, p. 20) Hedendaagse digitale surveillance en controle richten zich op wat Deleuze het *dividu* noemt (Deleuze, 1992, p. 5), het individu uiteen gesplitst in digitale representaties: in datasets. Gezien het niet langer het individu is dat centraal staat in hedendaagse surveillance en controle technieken, lijkt het logisch dat ook de subjectvorming van dit individu niet langer een centrale rol dient te spelen. Matzner bemerkt als zodanig dan ook “een zeker wantrouwen jegens thematisering van subjectvorming in Deleuzeaanse theorie.” (Matzner, 2017, p. 31). Een algemeen beeld dat ontstaat bij vele hedendaagse Deleuzeaanse theorieën rondom macht — naast de controlemaatschappij (Deleuze, 1992) bijvoorbeeld ook algoritmische bestuurlijkheid (Rouvroy, 2013)², surveillant assemblages (Haggerty & Ericson, 2000) en data derivaten (Amoore, 2011) — is een verlegging van de focus van subjectvorming naar toegangscontrole: het geautomatiseerde beheer van ruimten en mogelijkheden. Met name Rouvroy is hierin bijzonder stellig: “[a]lgoritmische bestuurlijkheid staat het niet toe dat processen van subjectvorming plaatsvinden.” (Rouvroy, 2013, p. 157)

In reactie op deze focusverschuiving wil ik ten eerste opmerken dat subjecten (in de zin van onderworpenen) de toegang weigeren tot specifieke ruimten ook een inkadering van hun handelingsvermogen is en daarmee ook een uitoefening van macht. Een analyse van macht puur op basis van subjectvorming zonder aandacht voor andere belemmeringen in potentia is als zodanig dan ook ondergedetermineerd, zoveel moet de Deleuzeanen worden toegegeven. Eenzelfde onderdeterminatie geldt echter ook, en nog veel sterker, voor een analyse van macht in termen van toegangscontrole. Weliswaar richt de digitale surveillance

---

¹Onderworpen dient hier als vertaling van *subjected*

²Algoritmische bestuurlijkheid dient hier als vertaling van ‘algorithmic governmentality’

zich op het dividu, de toegangscontrole (en met name de toegangsweigerings) wordt wel degelijk uitgeoefend op het individu. Daarmee heeft zij naast de directe belemmering die zij veroorzaakt ook een subjectiverende werking, zoals door Matzner beschreven in de zin dat zij er voor zorgt dat subjecten op de controle anticiperen en hun gedrag zelf aanpassen om toegang te verkrijgen (Matzner, 2017, p. 32). Ook wanneer de toegang niet wordt geweigerd wordt is in dergelijke gevallen alsnog sprake van een inkadering van potentia door middel van subjectvorming. Zodoende treedt een uitoefening van macht op die aan de aandacht ontglipt wanneer de analyse van macht haar focus op subjectvorming opgeeft.

Het voornaamste probleem van de Deleuzeaanse positie is echter dat zij niet kan verklaren hoe subjecten *en masse* gewenst gedrag blijven vertonen. Zonder focus op subjectvorming blijft onduidelijk hoe de sociale consensus over acceptabel gedrag geproduceerd en gereproduceerd wordt, een proces dat er voor zorg draagt dat toegangsweigerings de uitzondering blijft en subjecten normaliter uit zichzelf reeds gewenst gedrag vertonen. Deleuze spreekt vol verbazing van jonge mensen die “vreemd opscheppen over hun ‘gemotiveerdheid’” (Deleuze, 1992, p. 6). Met het vasthouden van een Foucauldiaanse focus op subjectvorming wordt duidelijk hoe deze ‘gemotiveerdheid’ een geproduceerde subjectiviteit is. Zij is het effect van een machtsuitoefening die subjecten vormt en daarmee zorg draagt voor het behoud van een stabiele samenleving, waar toegangsweigerings de uitzondering blijft.

2.3 Problemativering van panopticisme

Ofschoon aldus de Foucauldiaanse focus op subjectvorming verdedigd kan worden, blijft het problematisch om Foucault’s concrete analyses direct toe te passen op analyses van de hedendaagse samenleving. De genealogische en archeologische methode van Foucault, die primair historicus was, richtte zich met name op machtsuitoefening in de negentiende en twintigste eeuw. Het mag geen verrassing heten dat het resultaat van een dergelijke analyse, de conceptualisering van disciplinerende macht, niet direct toepasbaar is op de hedendaagse samenleving.

Als paradigmatisch voor de disciplinerende macht staat het panopticisme, waarover Foucault schrijft: “het belangrijkste aspect van de panoptica [is]: de gedetineerde wordt bewust gemaakt van zijn permanente zichtbaarheid, waardoor de macht automatisch kan functioneren.” (Foucault, 2007, p. 277) Centraal in de disciplinerende macht staat dus de subjectvormende werking die uitgaat van de panoptische blik. Dit machtsmechanisme toepassen op de hedendaagse samenleving blijkt uiterst problematisch, onder andere omdat hedendaagse digitale surveillance nu juist veelal poogt zo onopgemerkt mogelijk te blijven. Hedendaagse technieken als tracking cookies, wifi tracking, verborgen camera’s en microfoons, et cetera, functioneren onopzichtig in de achtergrond, verborgen voor het subject. Het is dan ook volkomen onduidelijk hoe dergelijke technieken het subject bewust maken van zijn permanente zichtbaarheid, of hoe hier op andere wijze een subjectvormende werking vanuit zou moeten gaan. Een poging tot restauratie van panopticisme voor de hedendaagse samenleving komt van Bigo in de vorm van ban-opticisme, maar hierbij schrijft

Bigo nu juist dat het Ban-opticon “niet langer afhankelijk van is van immobiliseren van lichamen onder de analytische blik van de aanschouwer.” (Bigo, 2014, p. 44)

De zo prettig intuïtief te begrijpen verklaring van subjectvorming door middel van een dwingende blik die bij het subject een inkadering van potentia teweegbrengt (cf. Sartre, 1992, p. 351) gaat dus niet meer op voor de hedendaagse machtsanalyse. Dat brengt ons bij een fundamenteeler probleem in de Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming. Wat resteert qua verklaringen die Foucault geeft voor de mechanismen van subjectvorming zijn namelijk “wijzen van objectivering die menselijke wezens transformeren tot subjecten.” (Foucault, 2000, p. 326) Hoe objectivering als zodanig moet leiden tot transformatie in subjecten blijft echter onduidelijk en Mohanty omschrijft dit aspect van Foucault’s theorie niet geheel onterecht als een “warboel” (Mohanty, 1997, p. 86).

Willen we nu een machtsanalyse van de hedendaagse samenleving, erkennen we daarbij de centrale focus op subjectvorming en erkennen we de onhoudbaarheid van Foucault’s conceptie van subjectvorming door middel van objectivering, dan ontstaat de noodzaak van een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming.

3 Het subject

Voor een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming is het van belang dat deze aansluit bij een Foucauldiaanse conceptie van subject. Derhalve zal ik in de eerste subparagraaf de ambiguïteiten in de betekenis van het woord ‘subject’ articuleren om vervolgens een aantal uitspraken van en over Foucault te analyseren om zo tot een beeld te komen van wat Foucault bedoelt, maar vooral ook wat Foucault niet bedoelt, met ‘subject’.

3.1 Het Foucauldiaans subject

Subject in de betekenis van onderwerp relateert direct aan macht, uitgeoefend in het werkwoord onderwerpen; iemand tot subject maken betekent iemand onderwerpen, iemand onder zich plaatsen. Binnen de filosofie, in ieder geval sinds Descartes, refereert subject echter niet enkel naar onderwerp, maar eigenlijk voornamelijk naar (zelf)bewustzijn, een ‘ik’, die — in ieder geval bij Descartes — in een subject-object relatie tegenover de fysieke wereld staat. Deze laatste betekenis van ‘subject’ kent echter ook een sterke mate van ambiguïteit. Zo verwijst subject in de context van bewustzijn niet per se naar een individu, getuige bijvoorbeeld het “transindividueel subject” (Goldmann, 2009, p. 8). Noch wordt de subject-object relatie algemeen als een relatie van tegengestelden gezien: “[v]oor Lukács is het geen kwestie van het ontkennen van het object of het subject, maar van het ontkennen van hun tegenstelling.” (Goldmann, 2009, p. 68)

Foucault schrijft in de context van het maken van individuën tot subjecten: “[e]r zijn twee betekenissen van het woord ‘subject’: subject van iemand anders door middel van controle en afhankelijkheid, en gebonden aan zijn eigen identiteit door een bewustheid of zelfkennis. Beide betekenissen suggereren een vorm van macht die onderwerpt en tot

subject maakt.” (Foucault, 2000, p. 331) Duidelijk is dat Foucault in de betekenis van het woord ‘subject’ een aspect van onderwerping en machtsuitoefening meeneemt. Van bijzondere interesse is de tweede betekenis die Foucault aan subject geeft. In deze tweede betekenis is een link tussen subject als onderwerp en subject als bewustzijn met zelfkennis te bemerken. Het is ook deze betekenis, de inkadering van potentia door een binding aan een identiteit, die kan verklaren hoe subjecten en masse gewenst gedrag blijven vertonen, ook in afwezigheid van directe controle of afhankelijkheden.

Dreyfus merkt op dat een ding dat “Heidegger en Foucault duidelijk gemeen hebben is dat beiden kritisch zijn ten aanzien van het Cartesiaanse idee van een zelf-transparant subject en het gerelateerde Kantiaanse ideaal van autonome actorschap.” (Dreyfus, 2002) Als een subject niet zelf-transparant is, dan is de vraag in hoeverre de bewustheid c.q. zelfkennis waardoor een binding aan de eigen identiteit ontstaat volledig immanent kan zijn. Het verwerpen van het Kantaans ideaal van autonome actorschap impliceert bovendien dat handelingsmogelijkheden niet, of in ieder geval niet enkel, kunnen voortvloeien uit een autonome immanente sfeer. Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat een Foucauldiaanse conceptie van subject verwijst naar een of andere immanente sfeer, of in ieder geval is subject ondergedetermineerd door een dergelijke immanentie en kan subject dus niet overeenkomen met enkel een dergelijke sfeer.

Foucault schrijft: “[m]acht wordt alleen uitgeoefend op vrije subjecten, en enkel in zover zij ‘vrij’ zijn. Hiermee bedoelen we individuele of collectieve subjecten die geconfronteerd zijn met een veld aan mogelijkheden waarin verschillende soorten houdingen, verschillende manieren van reageren en wijzen van gedrag toegankelijk zijn.” (Foucault, 2000, p. 342) Het toeschrijven van een zekere mate van vrijheid aan subjecten veronderstelt dat subjecten intentioneel gedrag kunnen vertonen. Zonder mogelijkheid tot intentionele keuze in de wijze van gedrag ten aanzien van het veld aan mogelijkheden kan immers niet op redelijke wijze van vrijheid worden gesproken. De aanhalingstekens die Foucault plaats bij ‘vrij’ interpreteer ik als de inkadering van het veld van mogelijkheden waar het subject, onderworpen aan potestas, toegang toe heeft — de inkadering van de potentia van het subject. Hoewel het subject een intentionele keuze kan maken in zijn wijze van gedrag, is mijn interpretatie dat de keuzemogelijkheden beperkt zijn door ofwel controle en afhankelijkheid, dan wel door een binding aan de eigen identiteit.

Verder is het opmerkelijk dat Foucault spreekt van “collectieve subjecten” (Foucault, 2000, p. 342). Hoewel individuën tot subject gemaakt kunnen worden, refereert subject dus niet — in ieder geval niet per se — terug naar een individu of een ‘ik’. Ik interpreteer dit als de erkenning dat de binding van een individu aan een identiteit een kwestie kan zijn van een binding aan een collectieve identiteit, waar meerdere individuën collectief aan gebonden zijn.

We zijn nu uitgekomen bij een Foucauldiaanse conceptie van subject waarvoor geldt:

1. het subject is gebonden aan zijn eigen identiteit,
2. het subject kan intentioneel gedrag vertonen,

3. het subject komt niet overeen met een of andere immanente sfeer,
4. het subject verwijst niet per se naar een individu of een ‘ik’.

3.2 Post-Foucault, een excursie naar Zijn en Tijd

In een tweetal artikelen articuleert Dreyfus een scala aan parallellen tussen het gedachtegoed van Foucault en dat van Heidegger (Dreyfus, 2002, 1996). Foucault zelf gaf in een interview aan: “mijn gehele filosofische ontwikkeling was gedetermineerd door mijn lezing van Heidegger.” (Foucault, 1984, p. 39) In hetzelfde interview gaf Foucault echter aan: “ik weet praktisch niets van Zijn en Tijd” (Foucault, 1984, p. 39). Hieruit concludeer ik dat het zinvol is voor een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming om inspiratie te putten uit precies deze blinde vlek in de determinatie van Foucault’s filosofische ontwikkeling: Zijn en Tijd en de analyse van Dasein.

Als argument tegen iedere toepassing van Heidegger op subjectvorming kan opgeworpen worden dat Heidegger nu juist het concept subject als zodanig verwerpt en Heidegger’s analyse van Dasein derhalve nooit als vormend voor een subject kan worden genomen. Daarbij is het echter van belang de ambiguïteit van de betekenis van subject in ogenschouw te nemen en na te gaan welke conceptie van subject Heidegger nu precies verwerpt. Heidegger schrijft: “[o]mdat de gebruikelijke scheiding tussen een subject met zijn immanente [sfeer] en object met zijn transcendentale sfeer, — omdat überhaupt het onderscheid tussen een binnen en een buiten constructief is en voortdurend aanleiding geeft tot verdere constructies, spreken we voortaan niet meer van een subject, van een subjectieve sfeer, maar begrijpen we dat zijnde aan wie intentionele gedragingen toebehoren, als Dasein” (Heidegger, 1975, p. 90). Hieruit blijkt dat Heidegger met het verwerpen van subject zich afzet tegen het idee van een immanente subjectieve sfeer alsmede de tegenstelling tussen subject en object. Maar zijn we niet net nog tot de conclusie gekomen dat de Foucauldiaans conceptie van subject überhaupt niet overeenkomt met een of andere immanente sfeer? Daarmee lijkt de angel uit de tegenwerping gehaald: Heidegger wijst weliswaar de Cartesiaanse en Kantiaanse concepties van subject af, maar deze afwijzing is gegrond in concepties van subject die bij Foucault niet opgaan. Daarmee kunnen Dasein en een Foucauldiaans subject uiteraard nog niet met elkaar gelijk gesteld worden. Wel is de mogelijkheid geopend om, zoals Goldmann dit in de vergelijking tussen Lukács en Heidegger doet, “de ontwikkelingen van iedere denker in de terminologie van de ander te vertalen.” (Goldmann, 2009, p. 11)

Een ander mogelijk obstakel voor de toepasbaarheid van Heidegger’s analyse van Dasein op de conceptualisatie van subjectvorming is dat Heidegger over Dasein schrijft: “[h]et zijn van dit zijnde is telkens *het mijne*. [...] In het aanspreken [...] moet als kenmerk van dit zijnde steeds het *persoonlijk voornaamwoord* meespreken: ‘ik ben’, ‘jij bent’.” (Heidegger, 1998, p. 66–67) Wanneer Foucault echter spreekt van collectieve subjecten, dan lijkt het gepast deze aan te spreken met ‘wij zijn’, ‘jullie zijn’. Ofschoon ook persoonlijke voornaamwoorden, is het twijfelachtig in hoeverre Dasein als meervoud geïnterpreteerd

kan worden. Wat dit illustreert is echter enkel dat Dasein inderdaad niet zomaar gelijk gesteld kan worden aan een Foucauldiaans subject. Het belet ons niet om Heidegger's analyse van Dasein te benutten om te kijken hoe een individu (dat wel degelijk in enkelvoud aangesproken wordt) tot subject gemaakt kan worden.

De opgave die nu dus voor ons ligt is kritisch na te gaan hoe de constituering van Dasein als inspiratie kan dienen voor een conceptualisering van subjectvorming.

3.3 Van Dasein tot subject?

Vergelijken we Dasein met de hierboven uitgewerkte vier uitspraken over het Foucauldiaans subject, dan zijn twee overeenkomsten te bemerken. Ten eerste valt op dat ook voor Dasein geldt dat het intentioneel gedrag kan vertonen, dit ligt al besloten in de definitie van Dasein als "dat zijnde aan wie intentionele gedragingen toebehoren" (Heidegger, 1975, p. 90). Ten tweede geldt ook voor Dasein dat het niet overeenkomt met een of andere immanente sfeer, dit was immers precies de reden voor Heidegger om de term subject te verwerpen. Wat rest, en dit is precies waar Heidegger's analyse van Dasein tot inspiratie kan dienen, zijn: 1) de vraag naar een binding aan identiteit die handelingsmogelijkheden inkadert, en 2) de verklaring van een mogelijk meervoudig karakter van subject.

Heidegger schrijft: "als geworpen zijnde is het [Dasein] in de zijnswijze van het ontwerpen geworpen." (Heidegger, 1998, p. 192) In meer Foucauldiaanse terminologie interpreteer ik deze uitspraak als de erkenning dat een individu op ieder moment gesitueerd is in een a priori van waaruit zijn 'wereldbegrip' tot stand komt. Hierbij moet opgemerkt worden dat Heidegger in *Over het Humanisme* terug lijkt te komen op het toeschrijven van ontwerpen aan Dasein: "[h]et werpende in ontwerpen is niet de mens, maar het zijn zelf" (Heidegger, 1949, p. 29). Philipse interpreteert deze draai als een ontkenning van de fundamentele contingentie van de mens en noemt deze latere positie van Heidegger "botweg in tegenspraak met *Sein und Zeit*" (Philipse, 1998, p. 220). Omwille van de coherentie wil ik mij hier committeren aan de vroege Heidegger van *Zijn en Tijd*. In mijn post-Foucauldiaanse interpretatie betekent dit dat het 'wereldbegrip' van het individu gedetermineerd wordt door zowel het individu als diens a priori. Daarbij wil ik de totstandkoming van het 'wereldbegrip' expliciet niet reduceren tot een intentionele handeling of gedachte, noch tot een uiting van wil. Voor nu voldoet het te stellen dat ik het ontwerpen van Dasein interpreteer als de erkenning dat, formeel gesproken, vanuit iedere situatie waarin het individu zich bevindt, er meerdere mogelijke 'wereldbegrippen' voor het individu toegankelijk zijn.

Maar wat houden deze mogelijke 'wereldbegrippen' in? En wat is de relatie van 'wereldbegrip' tot onze vraagstelling naar binding aan identiteit en meervoudigheid van subject? Heidegger schrijft: "[h]et ontwerp is de existentielle zijnsgesteldheid van de speelruimte van het factische kunnen-zijn" (Heidegger, 1998, p. 192) Met een vertaalslag interpreteer ik dit als een conceptie van 'wereldbegrip' als de denk- en handelingsmogelijkheden van het individu vanuit zijn gesitueerde a priori. Over een meervoudigheid van subject zegt dit nog niks, maar hiermee komt wel een eerste inzicht in de binding aan identiteit

naar boven. Wat de binding aan identiteit bewerkstelligt, en waarom het relevant is voor machtsuitoefening, is de inkadering van handelingsmogelijkheden. En met ‘wereldbegrip’ als zodanig geïnterpreteerd beschrijven we het kader van waaruit alle denk- en handelingsmogelijkheden voortvloeien. Kan het zijn dat een binding aan identiteit samengaat met een bepaald ‘wereldbegrip’?

Alvorens verder te gaan met het uitwerken van deze vraagstelling wil ik eerst ingaan op de eventuele aanstoot die een vertaling van ontwerp met kader van denk- en handelingsmogelijkheden kan geven. Een dergelijke vertaling doet inderdaad absoluut geen recht aan de diepgang en complexiteit van Heideggers’s conceptie van ontwerp, noch dat van mogelijkheid. Zo schrijft Heidegger: “mogelijk-zijn, dat het [Dasein] existentiaal telkens is, verschilt evenzeer van de lege, logische mogelijkheid als van de contingentie van een voorhanden zijnde, voorzover daarmee dit of dat kan ‘gebeuren’.” (Heidegger, 1998, p. 190) Ik interpreteer dit als Heidegger die met ontwerp refereert naar mogelijke zijnswijzen en niet naar concrete denk- of handelingsmogelijkheden. Is dit dan niet in tegenspraak met mijn eerdere vertaling? Ten eerste is het niet mijn intentie om Heidegger één op één toe te passen, maar enkel om inspiratie uit het werk van Heidegger te halen om tot een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming te komen. Enige mate van vrijheid in de vertaalslag is daarbij geoorloofd. Daarbij stuit mijn vrije vertaalslag niet op een contradictie. Concrete gedragingen, gedachten en mogelijkheden tot handelen vloeien namelijk voort uit de zijnswijze waarop Dasein is. Als zodanig is ontwerp wellicht een fundamenteeler en complexer concept dan een kader van denk- en handelingsmogelijkheden, maar is ieder concreet kader van denk- en handelingsmogelijkheden wel volledig gedetermineerd door ontwerp. De vertaalslag is daarmee een vertaling naar een afgeleide, maar daarom nog niet problematisch.

Inmiddels zijn we uitgekomen bij het individu dat op ieder moment gesitueerd is in een a priori van waaruit zijn ‘wereldbegrip’ tot stand, waarbij deze totstandkoming direct een machtsfunctie heeft doordat zij de handelingsmogelijkheden van het individu inkadert. Om na te gaan in hoeverre deze machtsfunctie overeenkomt of te vergelijken is met de “gebonden[heid] aan zijn eigen identiteit door een bewustheid of zelfkennis” (Foucault, 2000, p. 331), moeten we nagaan hoe dit ‘wereldbegrip’ tot stand komt. Heidegger schrijft hier het volgende over:

Het zelf van het alledaagse [Dasein] is het *men-zelf*, dat we van het *eigenlijke*, dat wil zeggen nadrukkelijk aangegrepen *zelf* onderscheiden. Als men-zelf is elk [Dasein] *verstrooid* in het men en moet het zich eerst vinden. Die verstrooiing is kenmerkend voor het ‘subject’ van de zijnswijze die we kennen als het bezorgend opgaan in de naastbijgelegen wereld. Als het [Dasein] met zichzelf als men-zelf vertrouwd is, wil dat tevens zeggen dat het men de primaire uitleg van de wereld en van het in-de-wereld-zijn dicteert.” (Heidegger, 1998, p. 173)

Kan het zijn dat dit ‘men-zelf’ overeen komt met de ‘eigen identiteit’ waar Foucault van sprak? Dat zou betekenen dat de laatste zin uit hierboven genoemd citaat te vertalen is naar

iets dat heel dicht bij Foucault's definitie van subject komt; als het individu met zichzelf als eigen identiteit vertrouwd is, dan wordt diens 'wereldbegrip' gedictieerd door het 'men' — dan bepaalt het 'men' diens handelingskader. Het zou tevens een aanknopingspunt bieden voor een uitleg van de mogelijke pluraliteit van subject in de meervoud van het 'men'. Als dit zo is, als 'men-zelf' zich laat vertalen naar de 'eigen identiteit', dan lijkt het verschil tussen Dasein en oneigenlijk of indifferent alledaags Dasein te corresponderen met het verschil tussen individu en subject.

Voordat we zo ver zijn, moet echter eerst helder worden hoe iets als 'eigen identiteit', met al haar connotaties van persoonlijkheid en enkelvoud, overeen kan komen de pluraliteit van 'men-zelf'. Ligt er niet een contradictie in het vereenzelvigen van iets dat eigen is met iets dat tot het 'men' behoort? Wie of wat is dit 'men' überhaupt? Heidegger schrijft: “[t]ot de facticiteit van het erzijn behoort dat het, *zolang* het is wat het is, in de baan van de worp blijft en in de maalstroom van de oneigenlijkheid van het men wordt meegesleurd.” (Heidegger, 1998, p. 232–233) Ik interpreteer dit als 'de maalstroom van de oneigenlijkheid van het men' die direct voortvloeit uit de conditie van het geworpen zijn. Wanneer de zelfkennis als 'men-zelf' direct voortvloeit uit deze 'maalstroom', dan betekent dat dat ook het 'men-zelf' voortvloeit uit de conditie van geworpenheid. Dreyfus omschrijft de conditie van geworpenheid als 'cultuurgebonden' (Dreyfus, 2002). Wanneer uit cultuurgebondenheid een identiteit voortvloeit, dan spreken we van een culturele identiteit. Is 'men-zelf' dan te vertalen met culturele identiteit? Ik zal niet ontkennen dat de reductie van geworpenheid tot cultuurgebondenheid waar deze vertaling op rust problematisch is.

Een genuanceerdere uitspraak komt van Philipse: “[d]e culturele matrix waarin wij zijn 'geworpen' [...] is deels constitutief voor onze persoonlijke identiteit, voor ons 'zelf'.” (Philipse, 1998, p. 26) Dit interpreteer c.q. vertaal ik als de eigen identiteit die deels geconstitueerd wordt door de a priori van het cultureel gesitueerde individu. Daarmee krijgt de eigen identiteit een constitutie in pluraliteit: er is immers niet zo iets als een individuele cultuur. Maar in hoeverre is deze constitutie determinerend? Philipse schrijft: “[d]e dictatuur van het men kan gezien worden als een conservatieve, ongeïnspireerde, bekrompen en conformistische wijze van de gemeenschappelijke culturele achtergrond onderschrijven, waarin iemand zichzelf volledig identificeert met traditionele stereotype rollen.” (Philipse, 1998, p. 27) Uit die uitspraak is af te leiden dat het 'men-zelf' overeenkomt met de eigen identiteit, dan en slechts dan als de gemeenschappelijke culturele achtergrond op een specifiek ongeïnspireerde wijze wordt onderschreven. Deze specifiek ongeïnspireerde wijze van onderschrijven volgt uit de alledaagse oneigenlijkheid.

We zijn uitgekomen op het individu dat subject wordt wanneer het zijn 'wereldbegrip', en daarmee zijn kader van handelingsmogelijkheden, gedictieerd krijgt door de eigen identiteit te identificeren met stereotype rollen. Deze transformatie van individu tot subject treedt op in de alledaagse oneigenlijkheid. De alledaagse oneigenlijkheid kan dan ook gezien worden als een reproductiemechanisme voor subjectvorming. De alledaagse oneigenlijkheid geeft, enkel in zichzelf genomen, namelijk nog geen concrete invulling aan het 'wereldbegrip', maar dicteert een a priori gegeven 'wereldbegrip', houdt het individu

zagezegd vast in de greep van een specifieke subjectiviteit. Voor onze vraag naar subjectvorming rest nu nog enerzijds de uitwerking van wat deze alledaagse oneigenlijkheid precies inhoudt en anderzijds de vraag hoe het kader van handelingsmogelijkheden vorm krijgt of te sturen is, hoe het ‘wereldbegrip’ aan zijn concrete vorm komt.

3.4 Voorbij Heidegger: van werpen naar territoria

We staan nu voor een tweetal vragen; vragen naar enerzijds de productie en anderzijds reproductie van subjecten c.q. subjectiviteiten. We hebben gezien hoe een individu tot subject wordt door zichzelf te begrijpen als ‘men-zelf’, maar we hebben nog geen helder antwoord gegeven op de vraag wie of wat dit ‘men’ is. Heidegger is terughoudend in het geven van een positieve invulling aan het ‘men’ en schrijft: “[h]et wie is deze noch gene, men is het niet zelf en het zijn niet sommigen en het is evenmin de optelsom van allen. Het ‘wie’ is het neutrum, *het men*.” (Heidegger, 1998, p. 169–170) Toch valt een positievere bepaling te deduceren uit een uitspraak van Heidegger over het mede-zijn met anderen: “als het door het lot bepaalde [Dasein] als in-de-wereld-zijn naar zijn aard existeert in het mede-zijn met anderen, is zijn geschieden een mede-geschieden en bepaald als *lotsbestel* [*Geschick*]. Daarmee duiden we het geschieden van de gemeenschap, van het volk aan.” (Heidegger, 1998, p. 480) Gaan we er van uit dat het ‘wie’ van het ‘men’ overeenkomt met het ‘wie’ van het ‘mede-zijn met anderen’, dan is het ‘men’ hier bepaald als de gemeenschap, het volk.

Op dit punt wordt het problematisch Heidegger toe te passen op de hedendaagse samenleving. Nog los van de dubieuze politieke connotaties van ‘volk’: wat veronderstelt een ‘men’, als zodanig bepaald, dat een ‘wereldbegrip’ dicteert? Dit veronderstelt een coherent ‘wereldbegrip’ dat door een volk wordt gedragen. Een dergelijke coherentie is in de hedendaagse samenleving niet langer houdbaar. Kijken we bijvoorbeeld naar twee verschillende rollen, de programmeur en de gamer, en hun pre-ontologisch begrip van een computer. Beide rollen kunnen naast elkaar voorkomen in één volk. Voor de programmeur is het primair gegeven waartoe van een computer echter het programmeren, terwijl dit voor de gamer het spelen is. Zelfs in alledaagse oneigenlijkheid, wanneer beiden volledig in de baan van de worp blijven, hebben beiden een andere primaire uitleg van de wereld — of in ieder geval van de computer als onderdeel van de wereld — gedicteerd gekregen.

In verdediging van Heidegger betekent dit natuurlijk niet dat de programmeur en de gamer een volledig fundamenteel ander wereldbegrip hebben. Zij spreken dezelfde taal, begrijpen een hamer als iets om te hameren, “genieten en amuseren [zich] zoals *men* geniet; [z]e lezen, zien en oordelen over literatuur en kunst zoals *men* ziet en oordeelt” (Heidegger, 1998, p. 170), et cetera. Toch zijn er rol-specifieke deelgebieden van hun ‘wereldbegrip’ die wel fundamenteel van elkaar verschillen. Daarbij kan opgemerkt worden dat de verschillende rollen overeenkomen met verschillende gemeenschappen; er is een gemeenschap van programmeurs, een gemeenschap van gamers, et cetera. Een mogelijke restauratie is dan ook niet te spreken van één ‘men’ dat één ‘wereldbegrip’ dicteert, maar een pluraliteit van

‘mennen’ die ieder een laag of deelgebied van een ‘wereldbegrip’ dicteren.

Een dergelijke opsplitsing van het ‘men’ staat echter in contradictie met de stellige uitspraak van Heidegger dat het ‘men’ “niet sommigen” (Heidegger, 1998, p. 169–170) zijn. Hebben we het over de gemeenschap van programmeurs, dan zijn dit wel degelijk ‘sommigen’ en niet het gehele volk of een neutrum daarvan. Vanaf dit punt kunnen we Zijn en Tijd dan ook werkelijk enkel nog als inspiratie nemen en zal ik pogen de voorgestelde restauratie te herconceptualiseren. We waren al uitgekomen op het individu dat subject wordt wanneer het zijn ‘wereldbegrip’, en daarmee zijn kader van handelingsmogelijkheden, gedicteerd krijgt door de eigen identiteit te identificeren met stereotype rollen. We zijn er ook op uitgekomen dat de concrete invulling van het ‘wereldbegrip’ bestaat uit een pluraliteit van ingevulde lagen of deelgebieden.

Een mogelijkheid om deze ‘lagen en deelgebieden’ waaruit het ‘wereldbegrip’ is opge- maakt te benoemen, zodanig dat de benaming voldoende compatibel is met het Heideggeriaans gedachtegoed waarop het rust, maar zonder te vervallen in Heideggeriaanse terminologie of een committering aan noties van ‘volk’ of een eenduidig ‘men’ te impliceren, ligt in het Deleuzeaanse begrip van territoria. Kouba schrijft hier over: “Hoe incompatibel de noties van territorium en deterritorialisatie ook mogen lijken met Heidegger’s onderzoeken naar het zijn, hun adequaatheid wordt duidelijk wanneer we ons realiseren dat territorium, in *Qu’est-ce que la philosophie?*, verbonden wordt aan huiselijkheid, aan wat bekend is, terwijl deterritorialisatie toebehoort aan wat *unheimlich* is.” (Kouba, 2014, p. 60)

Deleuze en Guattari spreken in een grote verscheidenheid aan contexten van territoria en deterritorialisatie (e.g., Deleuze & Guattari, 2013b, 1994, 2013a, p. 106, p. 68, p. 317) In dit essay interpreteer ik een territorium als een specifieke structuur en invulling van gedachten en mogelijke handelingen. Deterritorialisatie interpreteer ik als het proces waarin een individu vanuit een specifiek territorium denkt of handelt op manieren die buiten de kaders van dat territorium vallen. Als zodanig volgt deterritorialisatie een vluchtlijn³. Reterritorialisatie interpreteer ik als het proces waarbij denken of handelen langs een vluchtlijn weer teruggeplaatst wordt in een territorium. Territorium is in deze interpretatie sterk verwant aan Heidegger’s geworpenheid en ‘de baan van de worp’, terwijl de- en reterritorialisatie verwant zijn aan respectievelijk eigenlijkheid en vervallen.

4 Subjectvorming: reproductie

We zijn uitgekomen bij een individu dat op ieder moment gesitueerd is in a priori meegegeven territoria, waarop ieder denken en handelen zich baseert. Het individu wordt subject wanneer het zichzelf begrijpt binnen de kaders van deze territoria. Voor de reproductie van subjectvorming is het dan zaak het individu binnen deze kaders te houden, dat wil zeggen de- en reterritorialisatie te voorkomen. Om na te gaan hoe de- en reterritoriali-

---

³‘Vluchtlijn’ dient als vertaling van *ligne de fuite* c.q. *line of flight*.

satie voorkomen kan worden, wat voor technieken de machtsuitoefening kan hanteren om subjectvorming te reproduceren, is het eerst noodzaak na te gaan wat de voorwaarden c.q. mogelijkheden zijn voor respectievelijk de- en reterritorialisatie. Machtsuitoefening kan zich dan richten op het ontnemen van deze mogelijkheden en voorwaarden. In de eerste subparagraaf zal ik zowel de voorwaarden voor deterritorialisatie uitwerken alsmede aangeven waar technieken om deze te voorkomen zich op kunnen richten. In de volgende subparagraaf doe ik ditzelfde voor reterritorialisatie om zodoende een beeld te schetsen van de reproducerende technieken voor subjectvorming.

4.1 Dood en tijd

Nemen we de verwantschap van deterritorialisatie met eigenlijkheid in ogenschouw, dan loont het de moeite om na te gaan wat Heidegger hierover heeft geschreven:

“[d]e karakterisering van het existentiaal ontworpen eigenlijke zijn-ten-dode laat zich als volgt samenvatten: *het vooruitlopen toont het [Dasein] de verlorenheid in het men-zelf en brengt het oog in oog met de mogelijkheid om, primair onbeschermd door de bezorgende voorzorg, zichzelf te zijn [...].*” (Heidegger, 1998, p. 337)

Ik interpreteer dit oog in oog brengen met de mogelijkheid zichzelf te zijn als het oog in oog brengen met een vluchtlijn, het mogelijk maken van een deterritorialisatie uit het ‘men-zelf’. Ook Foucault bemerkt een element van eigenlijkheid in het vooruitlopen op de dood wanneer hij in gaat op de *meletē thanatou*, de meditatie op de dood, en hier over schrijft: “[d]oor zichzelf op het punt van sterven te bedenken, kan men de eigenlijke waarde van iedere handeling die men uitvoert beoordelen.” (Foucault, 2005, p. 504) Dit beoordelen van de eigenlijke waarde van een handeling interpreteer ik ook als het volgen van een vluchtlijn; de eigen handeling wordt niet langer beoordeeld binnen de kaders van een a priori meegegeven territorium. Daarmee kunnen zich nieuwe mogelijkheden tot handelen openen die normaal gesproken bij voorbaat al als onmogelijk, ongepast of fout zouden zijn beoordeeld. Zonder dieper in te willen gaan op analyses van vooruitlopen op de dood, volstaat het hier te concluderen dat vooruitlopen op de dood mogelijkheden tot deterritorialisatie opent.

Dat ‘vooruitlopen op de dood’ mogelijkheden tot deterritorialisatie opent kan intuïtief echter bevreemdend overkomen. Peone spreekt van een “Heideggeriaanse fixatie op dood” (Peone, 2012, p. 125) en verdedigt kritiek van Cassirer op de Heideggeriaanse positie ten opzichte van het ‘vooruitlopen op de dood’ als “het *sine qua non* van eigenlijk leven.” (Peone, 2012, p. 127) Deze kritiek van Cassirer is in dit geval echter niet relevant. Van belang is niet of vooruitlopen op de dood nu wel of niet de enige manier is om tot deterritorialisatie te komen. Van belang is enkel dat het een manier is. Dat de manier bevreemdend over kan komen wil ik op dit moment voor lief nemen.

Hoe kan nu dit ‘vooruitlopen op de dood’ verhinderd worden? Wat is een noodzakelijke voorwaarde voor deze mogelijkheid tot deterritorialisatie? Eén aspect van meditatie dat een brug kan slaan tussen Foucault’s *meletē thanatou* en Heidegger’s ‘zijn-ten-dode’ is dat meditatie “onze temporele ervaring verandert” (Glicksohn, 2001, p. 8) Over een dergelijke temporele ervaring schrijft Dahlstrom in zijn interpretatie van Heidegger: “‘[e]igenlijke tijdelijkheid’ staat voor de extasen-en-horizonten zonder welke er geen eigenlijke existentie of, equivalent daaraan, geen eigenlijk bezorgen is.” (Dahlstrom, 1995, p. 114) Daarmee lijkt, gelet de verwantschap tussen eigenlijkheid en deterritorialisatie, een noodzakelijke voorwaarde voor deterritorialisatie te zijn gevonden in iets als ‘eigenlijke tijdelijkheid’, een tijdelijkheid die — als we de brug tussen Heidegger en Foucault in stand houden — overeenkomt met de veranderde temporele ervaring die meditatie teweeg brengt.

Om de zodoende gevonden noodzakelijke voorwaarde van iets als ‘eigenlijke tijdelijkheid’ beter te kunnen duiden volgt nu eerst een korte grove schets van Heidegger’s uiteenzetting over tijd. Heidegger spreekt in *Zijn en Tijd* van drie soorten tijd: originele tijd, wereltijd en vulgaire tijd, waarbij zowel de wereltijd als de vulgaire tijd terug te leiden zijn tot de originele tijd. De originele tijd, ofwel temporaliteit, is een drievoudige transcendentale voorwaarde voor Dasein die de wereld bezorgt: originele tijd is de horizon waarover Dasein de wereld begrijpt en waarin de geworpenheid van het verleden, de beschouwing van het heden en de projectie op de toekomst samenkomen. Dit staat in sterk contrast met het vulgair tijdsbegrip als oneindige lineaire reeks van opeenvolgende nu-momenten. Hoe het tot dit vulgair tijdsbegrip heeft kunnen komen is uit te leggen aan de hand van de wereltijd, die ontstaat vanuit het alledaagse samen in de wereld zijn van Dasein. De wereltijd kan gezien worden als een ordening van de temporaliteit aan de hand van de praktische omgang met de wereld: het ondergaan van de zon is de tijd om te stoppen met werken (dan wel het licht aan te doen), de aankomst op het station geeft nog net de tijd voor een kop koffie voor het college begint, het piepen van de mobiel is de tijd om voor lunch af te spreken, et cetera. “Het alledaagse bezorgen, dat zichzelf de tijd geeft, treft ‘de [wereld]tijd’ aan in wat als binnenwereldijk zijnde ‘in de tijd’ tegemoet treedt.” (Heidegger, 1998, p. 523) In het alledaagse gebruik van het uurwerk “toont de tijd zich voor het vulgaire tijdsbesef als een reeks van steed ‘voorhanden’, tegelijk verglijdende en aankomende nu-momenten.” (Heidegger, 1998, p. 525)

Heidegger omschrijft de zijnswijze die aansluit bij de temporele ervaring van tijd als successie van nu-momenten als “tegenwoordigend-vervallend zijn” (Heidegger, 1998, p. 525). Ik interpreteer dit als een relatie tussen deze temporele ervaring en oneigenlijkheid. Een noodzakelijke voorwaarde voor deterritorialisatie, die verwant is met Heidegger’s ‘eigenlijke tijdelijkheid’, interpreteer ik derhalve als het ontsnappen uit deze temporele ervaring — ontsnappen aan de alledaagse sleur van nu-momenten. Nu zijn we van een ietwat bevreemdend, welhaast religieus, overkomend ‘vooruitlopen op de dood’ belandt bij een noodzakelijke voorwaarde voor deterritorialisatie die ook intuïtief prettig te accepteren is. Willen we buiten treden uit de kaders van het alledaagse denken, dan hoort daarbij dat we breken met de alledaagse temporele ervaring en ons niet mee laten nemen in de sleur

van nu-momenten. Technieken voor de reproductie van subjectvorming kunnen zich dus richten op het in stand houden van de sleur van nu-momenten en het voorkomen van andere temporele ervaringen dan de alledaagse.

4.2 Nieuw terrein

Tot nu toe heb ik de reproductie van subjectvorming besproken in termen van het voorkomen van deterritorialisatie. Stel nu dat deterritorialisatie niet kan worden voorkomen, is dan alle hoop voor de reproductie van subjectvorming verloren? Of zijn er zelfs wanneer deterritorialisatie heeft plaatsgevonden nog technieken voor machtsuitoefening die het subject op zijn plaats kunnen houden? Om deze vraag te beantwoorden moet nagegaan worden waarheen deterritorialisatie zich begeeft en wat dit betekent voor de bestaande machtsrelaties.

Het waarheen van deterritorialisatie is de richting van een vluchtlijn, een weg van. Maar weg van wat precies? Goodchild schrijft het volgende over volledig gedeterritorialiseerde concepten: “ze hebben geen betekenis, en drukken enkel een soort nonsens uit.” (Goodchild, 1996, p. 56) Een deterritorialisatie is dan ook een verlaten van een gemeenschappelijk denk- en handelingskader, en daarmee tevens het verlaten van een gemeenschappelijk begripkader. “Eenmaal over de grens van absolute deterritorialisatie verwijzen concepten niet meer naar hun oerbetekenis” (Goodchild, 1996, p. 57), wanneer een vluchtlijn ieder territorium verlaat, dan is ieder denken en handelen dat deze vluchtlijn volgt gedoemd tot nonsens te degraderen, gedoemd tot gemeenschappelijk onbegrip. Het individu beweegt zich in het zodoende volgen van een vluchtlijn van subject naar waanzinnige.

In het kader van machtsrelaties is het echter weinig plausibel dat een beweging richting nonsens een dreiging vormt. Het gevaar van deterritorialisatie voor machtsuitoefening en de reproductie van subjectvorming is dan ook niet enkel de deterritorialisatie, maar vooral de deterritorialisatie gevolgd door een reterritorialisatie. Eerder heb ik reterritorialisatie aangeduid als verwant met Heidegger's begrip van vervallen. Waar Heidegger's vervallen een beweging naar het 'men' beschrijft, een vervallen in gemeenschappelijkheid, zo kan reterritorialisatie ook gezien worden als een beweging richting gemeenschappelijkheid: een beweging richting een territorium. Wat reterritorialisatie anders maakt dan vervallen is dat het territorium waar het reterritorialiseren naartoe beweegt niet bestaat uit het denken en handelingskader van een enkelvoudig 'men'. Reterritorialisatie interpreteer ik als een beweging van een vluchtlijn terug naar een gemeenschappelijkheid, terug naar een territorium, dat onderdeel uitmaakt van een grote pluraliteit aan gemeenschappelijkheden c.q. territoria. Reterritorialisatie kan daarbij terugkeren naar het territorium van waaruit de deterritorialisatie was ontstaan en dit territorium in zijn beweging aanpassen, het kan terugkeren naar een ander reeds bestaand territorium, of het kan de funderende beweging zijn voor een geheel nieuw territorium. De aanspraak op gemeenschappelijkheid die in reterritorialisatie vanuit een vluchtlijn wordt gevonden is de constitutieve beweging voor

een aanpassing of nieuw ontstaan van een denk- en handelingskader.

Wat we hiermee in reterritorialisatie zien ontstaan is de aanpassing of het nieuw ontstaan van potentia van subjecten. En precies daarin ligt de dreiging van de- en reterritorialisatie voor de machtsuitoefening, voor potestas: de cyclus van de- en reterritorialisatie creëert nieuwe soorten subjecten, met een nieuw handelingskader, die incompatibel kunnen zijn met het oude. De reproductie van subjectvorming dient zich dan ook te richten op het voorkomen van niet alleen deterritorialisatie, maar ook — voor het geval deterritorialisatie toch voorkomt — van reterritorialisatie.

Noodzakelijke voorwaarden voor reterritorialisatie zijn enerzijds uiteraard deterritorialisatie. De voorwaarden hiervan en een aanzet tot technieken om deterritorialisatie te verhinderen zijn hierboven reeds besproken. Anderzijds veronderstelt reterritorialisatie ook een aanspraak op gemeenschappelijkheid vanuit de vluchtlijn. Technieken voor de reproductie van subjectvorming kunnen zich dus ook richten op het voorkomen van aanspraak op nieuwe gemeenschappelijkheid, het niet ontvankelijk maken van de gemeenschap voor de beweging vanuit een vluchtlijn.

5 Subjectvorming: productie

In bovenstaande sectie heb ik uitgewerkt waar machtstechnieken zich op kunnen richten om subjecten binnen een bepaald denk- en handelingskader, binnen een specifiek territorium, te behouden. Wat nog rest is de vraag met wat voor technieken een positieve invulling aan dit territorium gegeven kan worden. In andere woorden, hoe kan het aan het individu a priori gegeven territorium waar vanaf het kan denken en handelen geconstrueerd worden, zodanig dat subjecten specifiek gewenst gedrag gaan vertonen?

Hebben we het over het construeren van een aan het individu gegeven territorium, dan hebben we het over ofwel het aanpassen van huidige territorium dat aan het individu is gegeven, dan wel de constitutie van een nieuw territorium. In voorgaande paragraaf heb ik reeds uiteengezet hoe deze beide opties voortvloeien uit een beweging van reterritorialisatie. Tevens heb ik reeds beschreven hoe reterritorialisatie samenvalt met een beweging richting een gemeenschappelijkheid. Wat voor machtsuitoefening van belang is hoe een specifiek gedragskader te construeren is voor deze gemeenschappelijkheid — hoe sturing kan worden gegeven aan hoe men zich binnen deze gemeenschap zoal gedraagt.

Om na te gaan hoe sturing kan worden gegeven aan hoe men zich binnen een gemeenschap zoal gedraagt, loont het zich eerst te bevragen hoe men zich in het algemeen genomen zoals binnen een gemeenschap gedraagt. En hoe gedraagt men zich binnen een gemeenschap zoal? Welnu, men gedraagt zich normaal. De vraag wordt dan hoe invulling gegeven kan worden aan wat normaal is binnen een gemeenschap. Dit punt kan op twee vlakken betwist worden: enerzijds moet erkend worden dat individuen zich ook wel eens niet normaal gedragen, anderzijds komt het ook voor dat ‘men’ zich raar gedraagt. Is invulling geven aan wat normaal is dan wel afdoende? Waar een individu zich binnen een

bepaalde gemeenschap niet normaal gedraagt, wanneer zijn gedrag onbegrepen is vanuit het oogpunt van de gemeenschap, dan volgt dit gedrag een vluchtlijn en is er sprake van deterritorialisatie. In de voorgaande bespreking van de reproductie van subjectvorming is reeds aangegeven waar machtsuitoefening zich op kan richten om dit te voorkomen. Dit voorkomen is afdoende om geen rekening te hoeven houden met individuen die zich niet normaal gedragen om met de constructie van een normaliteit toch het gedrag van de gemeenschap te sturen. Wordt er van gesproken dat ‘men’ zich raar gedraagt, dan beschrijft dit ‘men’ altijd een andere gemeenschappelijkheid dan degene van waaruit het gedrag raar wordt bevonden. Het rare van het andere ‘men’ is enkel raar omdat het in contrast staat met het normale van de eigen gemeenschap. Dit doet niks af aan de mogelijkheid gedrag te beïnvloeden door de normaliteit van de eigen gemeenschap te sturen.

Wat betreft de vraag hoe normaliteit binnen een gemeenschap gestuurd kan worden, daar kunnen we terugrijpen op het werk van Foucault, die uitgebreid in gaat op technieken van normalisering. Foucault schrijft: “[g]radaties van normaliteit [...] zijn evenwel tegelijk tekens van verwantschap met een homogeen maatschappelijk organisme [...]” (Foucault, 2007, p. 256). Ik interpreteer deze ‘verwantschap met een homogeen maatschappelijk organisme’ als een binding aan een gemeenschappelijk territorium. Een subject dat volledig gebonden is aan een dergelijk territorium zal dan ook de hoogste gradatie van normaliteit vertonen, dat wil zeggen, zich vanuit het oogpunt van de gemeenschap en naar gelang het gemeenschappelijk denk- en handelingskader volkomen normaal gedragen: “[h]et ‘normale’ manifesteert zich als dwingend principe” (Foucault, 2007, p. 256).

De technieken voor normalisering in de disciplinerende macht omschrijft Foucault als normaliserende sanctie: “een microstrafstelsel” (Foucault, 2007, p. 248), c.q. een “micro-economie [...] van privileges en strafwerk” (Foucault, 2007, p. 251). Deze technieken bestaan uit een “tweeledig systeem [...] van dressuur en verbeteringen.” (Foucault, 2007, p. 251) Een nauwgezet systeem van subtiele straffen en aanmoedigingen wordt geïnstalleerd in “het domein van het dagelijkse leven” (Foucault, 2007, p. 255), met als gevolg dat de subjecten niet alleen het gewenste gedrag gaan vertonen, maar ook dat “ze allemaal op elkaar gaan lijken.” (Foucault, 2007, p. 254)

Moeten we normalisering nu begrijpen als een collectief internaliseren van opgelegde regels? Is het doel van normalisering dat subjecten in hun gedrag de regels gaan volgen? Houdt het bewust volgen van regels niet een al te makkelijke vluchtlijn open om dezelfde regels bewust niet te volgen? Om uitleg te kunnen geven aan hoe het systematisch opleggen van een uitgebreide set aan regels leidt tot een denk- en handelingskader waarbij deterritorialisatie niet simpelweg te reduceren is tot een bewuste keuze, wil ik een vergelijking maken met het aanleren van vaardigheden. Dreyfus schrijft over het aanleren van het aan de linkerkant van de weg rijden in Engeland: “het feit dat [...] de regel die men oorspronkelijk volgde een sociale norm uitdrukt, is irrelevant voor zover het een causale uitleg van het gedrag betreft.” (Dreyfus, 2001, p. 182) Maar als een sociale norm geen causale uitleg geeft aan gedrag, hoe kunnen we dan “de macht van de ‘norm’ ” (Foucault, 2007, p. 255) verklaren?

Dreyfus schrijft: “[a]ls de automobilist in Engeland [...] gewoonweg in ieder situatie doet wat ervaring heeft aangetoond dat werkt in een dergelijke situatie, en al die situaties hebben met elkaar gemeen dat hij aan de linkerkant van de weg moet rijden om ongelukken te voorkomen, dan handelt hij overeenkomstig de regel, maar niet volgens de regel.” (Dreyfus, 2001, p. 183) De werking van de normaliserende sanctie kan daarmee uitgelegd worden niet als het opleggen van regels die gevolgd en geïnternaliseerd worden, maar als de constructie van ervaringen die aantonen dat specifiek gedrag werkt in bepaalde situaties. Technieken voor normalisering, de productie van subjectvorming, dienen zich dan ook richten op de constructie van een alledaagsheid van een gemeenschap, waarin specifiek gewenst gedrag werkt.

6 Tien theses over macht en subject

Resumerend zijn we uitgekomen op de volgende theses ten aanzien van een post-Foucauldiaans machtsbegrip en de daarbij behorende subjectvorming:

1. Macht in de zin van potestas bestaat uit de georchestreerde inkadering van potentia.
2. De potentia van het machtssubject kan ingekaderd worden door zowel fysieke belemmeringen als door het subject eigen denk- en handelingskader.
3. Om het vloeiend en automatisch werken van de macht te kunnen verklaren, dient de machtsanalyse zich primair te richten op het subject eigen denk- en handelingskader.
4. Een individu heeft in iedere situatie waarin het zich bevindt een a priori meegegeven territorium waar vanaf het kan denken en handelen.
5. Een individu wordt tot subject wanneer het gebonden is aan het handelingskader van dit territorium, wanneer het geen mogelijkheid tot deterritorialisatie heeft.
6. Subjectvorming omhelst enerzijds de binding aan het territorium (reproductie) en anderzijds de invulling van het territorium (productie).
7. Technieken voor de reproductie van subjectvorming richten zich op het verhinderen van de- en reterritorialisatie.
8. Technieken voor het verhinderen van deterritorialisatie kunnen zich richten op het in stand houden van de sleur van nu-momenten en het voorkomen van andere temporele ervaringen dan de alledaagse.
9. Technieken voor het verhinderen van reterritorialisatie kunnen zich richten op het voorkomen van aanspraak op nieuwe gemeenschappelijkheid.

10. Technieken voor de productie van subjectvorming kunnen zich richten op de constructie van een alledaagsheid van een gemeenschap, waarin specifiek gewenst gedrag werkt.

7 Algoritmische subjecten

Om na te gaan wat het hierboven uiteengezette post-Foucauldiaanse machtsbegrip toe kan voegen aan de discussie rondom macht in het huidig maatschappelijk landschap van groot-schalige digitale surveillance en aansturing, wil ik nader in gaan op een van de theorieën die zich het felst uitspreekt tegen iedere notie van subjectvorming: Rouvroy's algoritmische bestuurlijkheid.

7.1 Algoritmische bestuurlijkheid

Rouvroy definieert algoritmische bestuurlijkheid als “[d]e verspreiding van ‘data behaviourism’ tezamen met de inzet van data-mining en -profilering systemen in een diversiteit aan applicaties” (Rouvroy, 2013, p. 152). Met ‘data behaviourism’ bedoelt Rouvroy “de nieuwe wijze van kennis produceren over toekomstige voorkeuren, houdingen, gedragingen of gebeurtenissen [...] gebaseerd op *data*” (Rouvroy, 2013, p. 143) Data behaviourism vloeit volgens Rouvroy voort uit het impliciete geloof rondom ‘big data’ dat “relatief simpele algoritmen het mogelijk maken, op puur inductief statistische basis, modellen van gedragingen of patronen te maken, zonder causale verbanden of intentionaliteiten in ogenschouw te hoeven nemen.” (Rouvroy, 2013, p. 143)

Het voornaamste argument van Rouvroy tegen subjectvorming binnen algoritmische bestuurlijkheid ligt in de reeds genoemde lijn dat het “niet langer daadwerkelijke personen en hun lichamen [zijn] die er toe doen of die onderworpen en gedisciplineerd moeten worden” (Galič *et al.*, 2017, p. 20). Rouvroy beschrijft daartoe de data verhandelingen waarop de algoritmische bestuurlijkheid is gebaseerd als de productie van kennis uit een soort immanente sfeer van data die los staat van de daadwerkelijke wereld waarin individuen zich bevinden:

“Ruwe data tonen geen gelijkenis met iets van de wereld, noch hebben ze daar ook maar een indirecte fysieke band mee, en het zijn ook geen conventionele symbolen daarvan. Het zijn niettemin deze enorme hoeveelheden ruwe data, deze gigantische, constant ontwikkelende, onpersoonlijke statistische data die heden ten dage ‘de wereld’ constitueren, waarin algoritmen datgene ‘onthullen’ wat de algoritmische bestuurlijkheid voor ‘de realiteit’ houdt.” (Rouvroy, 2013, p. 147)

Rouvroy is bezorgd om het verval van de categorieën van causaliteit en intentionaliteit in het uitleg geven aan de wereld: “[o]nverschillig ten opzichte van de oorzaken van fenomenen is ‘data behaviourism’ verankerd in de puur statistische observatie van correlaties”

(Rouvroy, 2013, p. 150). Volgens Rouvroy omzeilt de algoritmische bestuurlijkheid met het verval van deze fundamentele categorieën de mogelijkheden voor kritiek, aangezien de logica van besluitvorming buiten het domein van het menselijk bevatten afspeelt. Op eenzelfde wijze omzeilt volgens Rouvroy de algoritmische bestuurlijkheid ook de processen van subjectvorming:

“[A]nders dan bij ‘zichtbare’, ‘scopische’ surveillance die ‘normen’ genereert die globaal genomen begrijpelijk blijven voor individuën en waarbij het voor individuën mogelijk is hun gedrag te vergelijken en in overeenstemming te brengen, vermijdt de algoritmische bestuurlijkheid nauwkeurig iedere directe confrontatie met en impact op personen van vlees en bloed.” (Rouvroy, 2013, p. 157)

Hierbij wil ik een tweetal kanttekening plaatsen. Enerzijds is de aanname dat ‘data behaviourism’ onverschillig is ten opzichte van de oorzaken van fenomenen — dat causaliteit geen rol speelt in voorspellende data analyse — te sterk ingegeven door de ideologie rondom big data (cf., Couldry, 2017). In werkelijkheid speelt causaliteit wel degelijk een grote rol in het type data analyse dat Rouvroy met ‘data behaviourism’ voor ogen heeft, sterker nog: “causaliteit is het centrale concept om te begrijpen waarom data-intensieve benaderingen wetenschappelijk relevant kunnen zijn” (Pietsch *et al.*, 2017, p. 26). Zonder causale verbanden aan te kunnen tonen zou de algoritmische bestuurlijkheid bestaan uit interventies die lukraak correlaties volgen, zonder enige zekerheid van succes. Voor een succesvol bestuur is het noodzakelijk te weten dat een causaal verband bestaat tussen de interventie en het gewenste resultaat. (Pietsch *et al.*, 2017, p. 26–27) Dat de uitleg van het causale verband wellicht van een complexiteit is die moeilijk of botweg niet voor mensen te begrijpen is, betekent nog niet dat causaliteit als zodanig als categorie overboord wordt gegooid bij de praktijk van ‘data behaviourism’.

Een tweede kanttekening die ik wil maken richt zich op de stelling dat algoritmische bestuurlijkheid iedere directe confrontatie met en impact op personen zou vermijden. Bucher (2017) heeft in haar studie naar de ervaringen van Facebook gebruikers aangetoond dat deze gebruikers wel degelijk een confrontatie met het algoritme ervaren, zo spreekt zij onder andere van een “krachtige aanvaring met de macht van algoritmes” (Bucher, 2017, p. 38). Hiernaast is een concreet voorbeeld van directe confrontatie ook te vinden in het gebruik van captcha’s, waarbij subjecten gevraagd wordt te bewijzen dat zij geen robot zijn door een set kleine taken te verrichten (Von Ahn *et al.*, 2003). Strikt genomen vallen deze directe confrontaties met Facebook en Google’s captcha’s wellicht buiten de definitie die Rouvroy voor algoritmische bestuurlijkheid geeft. Het is echter lastig voor te stellen hoe een dergelijk vasthouden aan een nauwe definitie bij kan dragen aan een analyse van de huidige algoritmische machtspraktijken, wanneer zij wijdverspreide praktijken van grote spelers als Facebook en Google buiten beschouwing laat.

7.2 Subjectvorming in de algoritmische bestuurlijkheid

Ongeacht deze kanttekeningen blijft er een argument van Rouvroy tegen subjectvorming als element van de algoritmische bestuurlijkheid vooralsnog overeind staan: “[a]lgoritmische bestuurlijkheid staat het niet toe dat processen van subjectvorming plaatsvinden, omdat het ‘subjecten’ niet als morele actoren confronteert [...], maar het brengt hun toekomstige informatieve en fysieke omgeving in overeenstemming met de voorspellingen uit het statistische lichaam.” (Rouvroy, 2013, p. 157) Rouvroy lijkt zich hiermee te committeren aan een conceptie van subjectvorming die een confrontatie met subjecten als morele actoren als noodzakelijke voorwaarde omhelst. Deze noodzakelijke voorwaarde komt echter niet voor in de post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming die ik in dit essay uiteen heb gezet. Dit verschil is te verklaren aan de hand van mijn verwerping van een conceptie van normalisering als de internalisatie van opgelegde regels, van een norm.

Rouvroy schrijft in relatie tot het ontkennen van subjectvorming binnen algoritmische bestuurlijkheid: “[h]et proces omzeilt individueel bewustzijn en rationaliteit [...] en produceert de ‘effecten van bestuur’ door anticiperend de informatieve en fysieke omgeving van personen ‘af te stemmen’ op waar deze personen vatbaar voor zijn in hun gedrag en wensen, niet door personen af te stemmen op de normen die dominant zijn binnen een bepaalde omgeving” (Rouvroy, 2013, p. 157) Zoals ik reeds uiteen heb gezet dient subjectvorming echter niet begrepen te worden als het afstemmen op een norm, maar als het aansturen op gewenst gedrag vanuit het individu’s eigen handelingskader. Het voorbeeld van de linksrijdende automobilist heeft aangetoond hoe gedrag overeenkomstig een norm, maar niet volgens die norm kan geschieden. Wanneer anticiperend de informatieve en fysieke omgeving van personen afstemmen resulteert in de ervaring voor een subject dat specifiek gewenst gedrag werkt, dan is de subjectvorming eigenlijk reeds geschied. Welke norm dit specifieke gedrag verder uitdrukt is daarbij epifenomenaal.

Eigenlijk beschrijft Rouvroy in haar argument waarom geen subjectvorming plaatsvindt binnen algoritmische bestuurlijkheid dus juist al het productieve proces van subjectvorming, in ieder geval volgens mijn post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming. De algoritmische bestuurlijkheid richt zich op een constructie van een alledaagsheid waarin specifiek gewenst gedrag werkt door (onder andere) anticiperend de informatieve en fysieke omgeving van personen af te stemmen op waar deze personen vatbaar voor zijn in hun gedrag en wensen. Deze constructie van een alledaagsheid wordt bevestigd door Willson: “[d]e delegatie [...] van alledaagse praktijken [...] aan algoritmische processen en software code vormt deel van de structuur van de alledaagsheid” (Willson, 2017, p. 148)

Ook de reproductie van de subjectvorming wordt door Rouvroy zelf in feite al beschreven in een omschrijving van de “totale synchronisatie van een digitale wereld ruimte waarvan alle punten allemaal onmiddellijk gelijktijdig (Fischbach, 2011, p. 110–112) in een ‘echte tijd’ zijn, die mensen de tijdelijkheid ontnemt” (Rouvroy, 2013, p. 161). Door het beschrijven van de temporaliteit waarin de algoritmische bestuurlijkheid afspeelt als “een naast elkaar plaatsing van elkaar opvolgende ‘nu’ momenten” (Rouvroy, 2013, p. 161), om-

schrijft Rouvroy zelf al hoe deterritorialisatie binnen algoritmische bestuurlijkheid wordt verhinderd en het proces van subjectvorming daarmee wordt gereproduceerd.

Tenslotte rest nog technieken voor het verhinderen van reterritorialisatie, het voorkomen van aanspraak op nieuwe gemeenschappelijkheid. Een uitgebreide analyse hiervan binnen de algoritmische bestuurlijkheid valt helaas buiten de reikwijdte van dit essay, maar een kort voorbeeld wil ik hier nog wel geven. De algoritmische bestuurlijkheid opereert vanuit een positie waar het vinden van gemeenschappelijkheid door subjecten al voor een aanzienlijk deel door algoritmen gemedieerd wordt. Vanuit die positie wordt het vinden van gemeenschappelijkheid ook actief gestuurd (bijvoorbeeld in suggesties voor mensen om te bevrienden). Gezien de ontransparante aard van de algoritmen die hierbij gebruikt worden is het onbekend in hoeverre dergelijke sturing ook gebruikt wordt om weg te sturen van ongewenste gemeenschappelijkheden. Een dergelijk wegsturen ligt in ieder geval duidelijk binnen de mogelijkheden van machtsuitoefening voor de algoritmische bestuurlijkheid. Daarnaast geeft een publicatie van Facebook aan dat het bedrijf grootschalig algoritmische detectie van ongewenste content op hun platform inzet om deze content geautomatiseerd te verwijderen (Rosen, 2018). Ook Google gebruikt volgens hun eigen algoritmische detectie om ongewenste content te verwijderen (The Youtube Team, 2018). Het verwijderen van dergelijke content — een uiting van deterritorialisatie weg van een territorium dat gewenste content voortbrengt — zorgt er niet enkel voor dat de uiting vanuit een specifieke vluchtlijn verwijderd wordt. Een veel belangrijker aspect van de verwijdering is dat hiermee ook de online mogelijkheid tot het vinden van aanspraak op een nieuwe gemeenschappelijkheid over deze vluchtlijn wordt verhinderd. Daarmee draagt dergelijke verwijdering bij aan de reproductie van subjectvorming.

8 Conclusie

Uit mijn betoog is gebleken dat het door Matzner gesignaleerde wantrouwen jegens thematisering van subjectvorming in Deleuzeaanse theorie, in ieder geval bij Rouvroy, gebaseerd is op een Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming die inderdaad onhoudbaar is. Een restauratie in de vorm van een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming, waarbij niet een dwingende blik of de internalisering van normen centraal staat, maar waar subjectvorming geproduceerd wordt door de constructie van een alledaagsheid waarin specifiek gewenst gedrag werkt, haalt het fundament onder dit wantrouwen vandaan. Sterker nog, de focusverschuiving naar toegangscontrole, het geautomatiseerde beheer van ruimten en mogelijkheden, impliceert een focusverschuiving naar precies die subjectvormende constructie van een alledaagsheid waarin specifiek gewenst gedrag werkt. Het anticiperend afstemmen van de omgeving op waar personen vatbaar voor zijn om specifiek gewenst gedrag uit te lokken doet namelijk precies dat: het creëert alledaagse ervaringen waarin het gewenste gedrag werkt.

Onderschrijven we de subjectvormende werking die van toegangscontrole uitgaat, dan

wordt daarmee ook duidelijk waarom subjecten ook in afwezigheid van controle, ook wanneer zij niet gestuurd worden en geen toegangsbelemmeringen ondervinden, toch *en masse* het gewenste gedrag blijven vertonen. Met de toegangscontrole is namelijk reeds de alledaagse ervaring gecreëerd waarin dit gedrag werkt. Daarmee bevindt het subject zich reeds op een territorium waar een handelingskader vanuit gaat dat op dit gedrag aanstuurt. Het subject bevindt zich dan al in een situatie waarin dit gedrag normaal is, zelfs wanneer deze normaliteit nooit als zodanig als norm is gearticuleerd.

Wat in dit essay nog onderbelicht is gebleven is de manier waarop intentioneel gedrag voortvloeit uit een gegeven territorium. In hoeverre en op welke manier ons denkkader gefundeerd is in alledaagse ervaringen en wat de implicaties daarvoor zijn op mogelijkheden tot intentioneel handelen verdient verder onderzoek. Ook de overlap en gelaagdheid van territoria verdient verder onderzoek. Dat in de huidige samenleving niet meer gesproken kan worden van een homogeen ‘men’ is duidelijk, maar hoe het deel uitmaken van verschillende gemeenschappen, met verschillende territoria, leidt tot een territorium waar vanaf een individu kan denken en handelen is nog onvoldoende bevraagd.

Toch biedt dit essay een eerste inzicht in een post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming die enerzijds verder uitgebouwd kan worden en anderzijds als instrument kan dienen voor verdere machtsanalyse en concrete casus analyses. Met dit instrument kan het op toegangscontrole gerichte onderzoek verdiept worden en kan nagegaan worden wat voor ervaringen de toegangscontrole bij subjecten teweeg brengt. Daarmee kan blootgelegd worden wat voor territoria en normaliteiten geconstrueerd worden, ook wanneer van een expliciete norm geen sprake is. Dit kan verklaren waarom subjecten ook in absentie van machtsinterventies gewenst gedrag blijven vertonen en zodoende, gebonden aan een gewenst handelingskader, een stabiele basis voor de samenleving vormen.

De toevoeging die de post-Foucauldiaanse conceptie van subjectvorming biedt aan de discussie rondom rondom macht in het huidig maatschappelijk landschap van grootschalige digitale surveillance en aansturing is dan ook dat zij een verklaring geeft aan de manier waarop toegangscontrole zorg draagt voor het behoud van een stabiele samenleving, waar toegangsweigerings de uitzondering blijft.

Referenties

- Amoore, Louise. 2011. Data derivatives: On the emergence of a security risk calculus for our times. *Theory, Culture & Society*, **28**(6), 24–43.
- Bigo, Didier. 2014. Globalized (in) security: the field and the ban-opticon. *Pages 20–58 of: Terror, insecurity and liberty*. Routledge.
- Bucher, Taina. 2017. The algorithmic imaginary: exploring the ordinary affects of Facebook algorithms. *Information, Communication & Society*, **20**(1), 30–44.
- Couldry, Nick. 2017. The Myth of Big Data. *The Datafied Society*, 235–239.
- Dahlstrom, Daniel O. 1995. Heidegger's Concept of Temporality: Reflections of a Recent Criticism. *The Review of Metaphysics*, 95–115.
- Deleuze, Gilles. 1992. Postscript on the Societies of Control. *October*, **59**, 3–7.
- Deleuze, Gilles, & Guattari, Félix. 1994. *What is philosophy?* Columbia University Press.
- Deleuze, Gilles, & Guattari, Félix. 2013a. *Anti-oedipus*. Bloomsbury Publishing.
- Deleuze, Gilles, & Guattari, Félix. 2013b. *A thousand plateaus*. Bloomsbury Publishing.
- Deleuze, Gilles, Parnet, Claire, & Boutang, Pierre-André. 2004. *L'abécédaire de Gilles Deleuze*. Ed. Montparnasse.
- Dreyfus, Hubert. 2002. *Heidegger and Foucault on the Subject, Agency and Practices*. https://web.archive.org/web/20170310010443/http://socrates.berkeley.edu/~hdreyfus/html/paper_heidandfoucault.html. Opgevraagd: 17-06-2018.
- Dreyfus, Hubert L. 1996. Being and power: Heidegger and Foucault. *International Journal of Philosophical Studies*, **4**(1), 1–16.
- Dreyfus, Hubert L. 2001. Phenomenological description versus rational reconstruction. *Revue internationale de philosophie*, 181–196.
- Fischbach, Franck. 2011. *La privation de monde: temps, espace et capital*. Vrin.
- Foucault, Michel. 1984. Le retour de la morale. *Les nouvelles*, **28**(6), 5.
- Foucault, Michel. 2000. *Power. Essential works of Foucault 1954–1984*. The New Press.
- Foucault, Michel. 2005. *The hermeneutics of the subject: lectures at the Collège de France, 1981–1982*. Springer.
- Foucault, Michel. 2007. *Discipline, Toezicht en Straf*. Historische Uitgeverij Groningen.

- Galič, Maša, Timan, Tjerk, & Koops, Bert-Jaap. 2017. Bentham, Deleuze and beyond: An overview of surveillance theories from the panopticon to participation. *Philosophy & Technology*, **30**(1), 9–37.
- Glicksohn, Joseph. 2001. Temporal cognition and the phenomenology of time: A multiplicative function for apparent duration. *Consciousness and Cognition*, **10**(1), 1–25.
- Goldmann, Lucien. 2009. *Lukács and Heidegger: Towards a new philosophy*. Routledge.
- Goodchild, Philip. 1996. *Deleuze and Guattari: An introduction to the politics of desire*. Vol. 44. Sage.
- Haggerty, Kevin D, & Ericson, Richard V. 2000. The surveillant assemblage. *The British journal of sociology*, **51**(4), 605–622.
- Heidegger, Martin. 1949. *Über den Humanismus*. Klostermann.
- Heidegger, Martin. 1975. *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. Klostermann.
- Heidegger, Martin. 1998. *Zijn en tijd*. Uitgeverij SUN.
- Kouba, Petr. 2014. *The Phenomenon of Mental Disorder: Perspectives of Heideggers Thought in Psychopathology*. Vol. 75. Springer.
- Matzner, Tobias. 2017. Opening Black Boxes Is Not Enough—Data-based Surveillance In Discipline and Punish And Today. *Foucault Studies*, 27–45.
- Mohanty, Jitendranath. 1997. *Phenomenology: Between essentialism and transcendental philosophy*. Northwestern University Press.
- Morriss, Peter. 2002. *Power: a philosophical analysis*. Manchester University Press.
- Peone, Dustin. 2012. Ernst Cassirer's Essential Critique of Heidegger and Verfallenheit. *Idealistic Studies*, **42**(2/3), 119–130.
- Philipse, Herman. 1998. *Heidegger's philosophy of being: A critical interpretation*. Princeton University Press.
- Pietsch, Wolfgang, Wernecke, Jörg, & Ott, Maximilian. 2017. *Berechenbarkeit der Welt?* Springer.
- Rosen, Guy. 2018. *Facebook Publishes Enforcement Numbers for the First Time*. <https://newsroom.fb.com/news/2018/05/enforcement-numbers/>. Opgedateerd: 10-10-2018.
- Rouvroy, Antoinette. 2013. The end (s) of critique: data behaviourism versus due process. *Pages 157–182 of: Privacy, Due Process and the Computational Turn*. Routledge.

- Sartre, Jean-Paul. 1992. *Being and nothingness: A phenomenology essay on ontology*. Washington Square Press.
- The Youtube Team. 2018. *More information, faster removals, more people — and update on what we're doing to enforce Youtube's Community Guidelines*. <https://youtube.googleblog.com/2018/04/more-information-faster-removals-more.html>. Opgevraagd: 10-10-2018.
- Von Ahn, Luis, Blum, Manuel, Hopper, Nicholas J, & Langford, John. 2003. CAPTCHA: Using hard AI problems for security. *Pages 294–311 of: International Conference on the Theory and Applications of Cryptographic Techniques*. Springer.
- Willson, Michele. 2017. Algorithms (and the) everyday. *Information, Communication & Society*, **20**(1), 137–150.